

AZ ETNOKULTURÉMÁK SZEREPE A MŰFORDÍTÁSBAN

TELLINGER DUSÁN

Bevezetés

Jelen tanulmány a reáliák kérdéskörét, majd azoknak egy tágabb értelmezését mutatja be. A *reália* terminusnak kettős értelme van. Egyrészt egy-egy nyelvközösségre sajátosan jellemző jeltárgyakra utal, másrészt magát a szót jelenti, amivel az adott tárgyat megnevezzük. Reália például maga a *gondola*, ugyanakkor reália a *gondola* szó is, amit az *Idegen szavak szótára* a következőképpen határoz meg: „a hatványakszerűen emelkedő, díszesen faragott orrú, lapos fenekű, hosszú velencei evezős csónak” A magyar nyelvű szakirodalomban a „reália” terminus mellett más kifejezéseket is használnak a kultúrával kapcsolatos jeltárgyak megnevezésére. Erről tanulmányában Lendvai Endre a következőket írja: „A ’nyelvi reália’ terminusnak népes szinonimasora van (’kulturális reália’, ’kultúrászó’, ’(le)fordíthatatlan elem’, ’nonekvivalens lexéma’, ’kultúraspecifikus szó’, ’etnokulturéma’).” (Lendvai 2005: 68.)

Mindenkinek, aki fordítással foglalkozik, szüksége van arra, hogy a forrásnyelvi és a célnyelvi kultúrával kapcsolatos „háttérismeretekkel”, vagyis nyelven kívüli információkkal rendelkezzen. Ezen információ birtokában tud a fordító arról is dönten, miként oldja meg az egyik nyelvben létező, ugyanakkor egy másik kultúra számára ismeretlen *reáliák* fordítását.

1. Reáliák és etnokulturémák

Ebben a fejezetben a vonatkozó szakirodalom alapján azt mutatjuk be, hogy a reáliák nem csupán (jel)tárgyak nevei. A reáliák tárgykörébe sorolhatók például kultúrával kapcsolatos szokások, fogalmak, megszólítások stb. is. Az orosz szakirodalomban még a múlt század 70-es és 80-as éveiben megfogalmazódott a reáliák kapcsán egy olyan tágabb értelmezés, amely már majdnem egybeesik egy újabb fogalommal – az etnokulturémákkal. Ezen utóbbi terminus a reáliák tágabb értelmezését jelenti.

Először is hadd említsük meg, hogyan értelmezte a reáliákat a 70-es években V Szkalkin, aki nagyon közel állt az etnokulturémák (akkor még reáliákról volt szó) tágabb értelmezéséhez hiszen az, amit a reáliák klasszifikációjánál felsorolt, úgy tűnik, mintha már az etnokulturémák mai klasszifikációja lenne.

A szkalkini osztályozás értelmében a reáliák országismereti jelleget hordozó lexikai egységek. Ez a meghatározás eléggé általános, annál érdekesebb a V. Szkalkin (1976: 430) által részletesen is kidolgozott klasszifikáció. Ennek értelmében a reáliák olyan lexikai egységek, amelyek

1. fogalmakat neveznek meg a termelési, a szocio-kulturális és a mindennapi élet különböző területeire vonatkozóan (*путевка, кубанка, окрошка*);
2. a fent említett szférák absztrakt fogalmait nevezik meg, beleértve a történelmi eseményeket, hagyományokat, ünnepeket stb. (*трудодень, смотрины, масленица*);
3. az állami, társadalmi, műszaki-gazdasági struktúrák elemeit alkotó szervezetek szerkezetének elemeit nevezik meg (*МК, бриз, Днепрогэс, МХАТ, 'Спартак'*);
4. árukat, technikai, művészeti, kutatói, jogi vagy más tevékenységek alkotásait, építkezések terveit stb. neveznek meg (*'Лотос', 'Лада', Як-40, Адмиралтейство, 'Баллада о солдате', БАМ*);
5. toponimák (*Братск, Выборгская сторона, Петровка, Останкино, Ясная Поляна, Сапун-гора, Хатынь*);
6. antroponimák, a valóságban létező vagy kitalált olyan személyek nevei, akiket az egész ország ismer (*Степан Разин, Кибальчик, Илья Муромец, Наташа Ростова*);
7. különböző szervezetekben tisztséget betöltő személyeket, szervezeti tagokat, mozgalmak követőit stb. (*пионер, тимуровец, стахановец, передвижник, толстовец*), helységek és városok lakóit (*волгарь, омич*) neveznek meg.

Mint ahogyan a bevezetésben már utaltunk rá, a tanulmányozott lexikának többféle megnevezése van a szakirodalomban. Eltérő módon értelmezik egyes szerzők a reáliákat, konnotatív szavakat, lakúnákat, etnokulturémákat, talán közülük csak kevesen képesek ezt komplex módon áttekinteni. Kiemelhetők e tekintetben az orosz fordításelmélet nagy alakjai közül J. Verescsagin és V. Kosztomarov, akik az ekvivalens-nélküli lexika vizsgálatára vállalkoztak, tematika és a szavak eredete alapján osztályozták az orosz szókincs aktívan használt, körülbelül 6-7 százalékát. A genetikai klasszifikációnál, amely egyformán vonatkozik az ekvivalens-nélküli (azaz non-ekvivalens) lexikára és a konnotatív jelentést hordozó szavakra is, a szerzőpáros majdnem ugyanolyan csoportokat hoz létre, mint V. Szkalkin, csak Verescsagin és Kosztomarov osztályozása nem annyira részletező. A következő klasszifikációról van szó: 1. szovjetizmusok, 2. a szovjet valóságot visszatükröző szavak, 3. a mindennapi élet tárgyainak és fogalmainak megnevezései, 4. hisztorizmusok, 5. a frazeológiai egységek lexikája (pl. hisztorizmusok és ósláv szavak), 6. a folklórhoz tartozó lexika, 7. nem orosz eredetű szavak, mint például *tajga, arba, aul, hetman* (Verescsagin – Kosztomarov 1976: 77-83).

Szkalkinhoz hasonlóan tágan értelmezi a reáliákat J. Sipko szlovák russzista is, aki már inkább az etnokulturémák szélesebb fogalmával ismertet meg. Ez alatt a terminus alatt majdnem ugyanaz rejtőzik, mint a fent említett klasszifikációban: „személynevek és irodalmi hősök nevei, különböző reáliák megnevezései (adminisztrációs elnevezések, hivatások, pénznemek, mértékegységek, ételek,

italok), megszólítások, érzelmeket tükröző kifejezések” (Sipko 1999: 8-9).

Véleményünk szerint a reáliák, avagy etnokulturémák mindazt magukban foglalják, ami egy nép vagy nemzet kultúrájával összefüggésben áll. Erre a következtetésre jut Klaudy Kinga, a fordítás nemzetközi viszonylatban elismert kutatója is, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy el kell gondolkodnunk azon: „valóban csak az egy-egy nyelvközösségre sajátosan jellemző tárgyak (ruhák, pénzek, ételek, italok) tartoznak-e bele a reáliák fogalmába, vagy ide kell sorolnunk az ünnepeket, történelmi eseményeket, neveket, megszólításokat stb. is” A kérdésre igenlő választ ad, bár hangsúlyozza, hogy az ilyen tág értelmezés veszélyeket rejt. A veszélyek ellenére a fordítás kutatóinak és a fordítóknak is minden olyan esetet figyelembe kell venniük, amikor „a fordítónak nyelven kívüli információkra van szüksége a fordításhoz” (Klaudy 1999: 60, Klaudy – Simigné 1994: 39).

A reáliák csoportosítására vonatkozóan a szlovák, az orosz és a magyar szakirodalomban egyaránt Sz. Vlahov és Sz. Florin osztályozását tekintik kiinduló álláspontnak, amely 1980-ban megjelent könyvükben olvasható. A két szerző részletes reália-leltárt készített a következő három fő témakör alapján: földrajzi reáliák, néprajzi reáliák, társadalmi-politikai reáliák. Minden témakörön belül számos csoportot és alcsoportot különböztetnek meg a szerzők. A *néprajzi reáliákon* belül megkülönböztetik a *mindennapi élet reáliáit, a munkatevékenység reáliáit, a művészet és a kultúra tárgykörébe tartozó reáliákat, az etnikai reáliákat*, majd a *mértékegységeket és pénzeket*. Ezen csoportokon belül további, minimum három vagy annál több alcsoport létezik (Vlahov – Florin 1980: 51-69).

Megőrizve Vlahov és Florin (1980: 51-69) osztályozását, majd azt újabb elemekkel kiegészítve tettem kísérletet arra, hogy továbbfejlesszem, s immár az etnokulturémák tárgykörébe helyezzem a reáliák problematikáját. A *Kultúrne otázky prekladu umeleckej literatúry* (A műfordítás kulturális kérdései) című könyvem 2005. szeptemberében jelent meg Kassán a Typopress kiadó gondozásában. (Terveim között szerepel a könyv magyar nyelvű változatának megjelentetése is.) A könyv szerkezetének felépítésében és a kérdéskör továbbfejlesztésében V. Komisszarov orosz kutató művei segítettek. A *Kultúrne otázky prekladu umeleckej literatúry* című kötet egyes fejezetei megfelelnek a V. Komisszarov által kiemelt szövegelemeknek. Komisszarov hangsúlyozza, hogy „mivel a fordítás olvasója nem rendelkezik megfelelő háttérismeretekkel, elkerülhetetlen, hogy a fordító megmagyarázza, pótolja a szükséges információt, betoldásokat és magyarázatokat 'vigyen be' a fordításba. Különösen gyakran fordul ez elő, ha a forrásnyelvi szövegben személynevek, földrajzi nevek, a kulturális és a mindennapi élet különböző reáliái szerepelnek” (Komisszarov 1990: 211).

2. A reáliák fordításának szerepe az ekvivalencia megteremtésében

Különös figyelmet szentel ennek a kérdéskörnek V. Komisszarov a legújabb

könyvében is, az eredeti mű és a fordítás ekvivalenciája kapcsán. Itt már a divatos szkoposz-elmélettel találkozunk, amely szintén erősen kapcsolódik a műfordítás kulturális kérdéseire. A szkoposz-teóriát illetően, amely a célnyelvi szöveget tekinti elsőrendűnek és ebből kifolyólag szabad kezét ad a fordítónak nem csak a forrásnyelvi szöveg átdolgozásában, de a reáliák (avagy etnokulturémakkal) kezelésében is, V. Komisszarov a következőképpen fogalmaz: „A szkoposz-teóriának nevezett koncepció követői abból a feltevésből indulnak ki, hogy a fordító egyedüli feladata olyan célnyelvi szöveg megalkotásában rejlik, amely biztosítaná a célt, amelyet a megrendelő adott meg, akinek érdekében készül a fordítás.” (Komisszarov 2002: 136.)

Előkerül tehát a megrendelő szerepe is, amely egyenrangú a fordítóéval a fordítás folyamatában, de a megrendelő legtöbbször nem rendelkezik kellő képesítéssel ahhoz, hogy bele tudjon szólni a fordítás kulturális kérdéseibe – ezek a fordító vállán nyugszanak, ahogy azt H. Witte a kulturális kompetenciáról szóló könyvében is kiemeli: „A fordító kompetenciájához hozzátartozik, hogy a fordítás célját / szkoposzát szakmai szempontból is megbeszélje a megrendelővel.” (Witte 2000: 29.)

A fordítás kulturális vonatkozásainak szempontjából nagymértékben segíti a fordítót, ha a célnyelvi ország kultúrájáról közvetlen tapasztalatot szerez, mert ezen tapasztalat közben extralingvális ismereteket is elsajátít. A műfordításnál nemcsak nyelvi átváltásról van szó, hanem a két kultúra közötti közvetítésről is. Mindamellet a kultúra fogalmát nagyon tágan kell értelmezni, mert abba beletartozik a hagyományos kultúrán kívül az emberek életmódja, éppen úgy, mint az erkölcs, a társadalmi konvenciók, az emberek közötti kapcsolatok, sőt tágabb értelemben a tudomány is. Ezenkívül a nyelv szüntelen fejlődésben van, s ez a folyamat a reáliákat / etnokulturémákat is érinti: egy részük idővel feledésbe megy (pl. áruk, üzletláncok, újságok, politikai pártok, vagy éppen a vezetőik nevei), majd újak keletkeznek. Ezek az eltűnt reáliák gyakran olyan tiszavirág életűek, hogy nem is kerülnek be a szótárakba, hiába keresné őket ott a fordító.

Ezeknek a tényeknek tudatában úgy kell tekinteni a különböző fordításokra, hogy közülük egyetlen sem nyújt tökéletes és végleges interpretációt. Példaként említhetjük Tolsztoj „Anna Karenina” című regényének múlt századi magyar fordításait. Az első fordító, Ambrozovics Dezső (Budapest 1905) még nem volt elég „bikulturális” – nem ismerte például a pravoszláv karácsony előtti, böjti időszakot (*Филитновки*), és ebből félreértés keletkezett a magyar fordításban: a böjtre utaló *Filippovki* kifejezést női névként fordította, így lett a böjtből *Filippovka*, nőre utaló személynév. Ennek következtében az eredeti értelem teljesen megváltozott a fordításban. Képzeld el a következő kontextust: Levin megkérdezi az egyik öreg parasztembertől, nős-e már a fia: „Уж жена? Еге аз öreg а következő választ adja: Да, третий год пошел с Филипповок.” Ambrozovics Dezső fordításában: „És már felesége is van? De van ám, most

három esztendeje, hogy összeadta magát egyik Filippovkával.” Ez a fordítás az eredetivel nem ekvivalens, ráadásul az olvasót teljesen félrevezeti. Németh László már helyesen értelmezi a bőjtre utaló terminust, és az eredeti értelmét az ő fordítása hűen adja vissza: „S már felesége is van? Filipp napján volt három éve már.”

A kultúra ismeretére még nem olyan rég úgy tekintettek a szakemberek, mint a fordítói tevékenység bizonyos háttérére (Tellingner 2003), de a szkoposztória előretörésével a fordítástudományban a 90-es években megváltozott ez a szemlélet is. A fordítóra úgy kezdtek tekinteni, mint két kultúra közötti közvetítőre. Hangsúlyt kapott az a felismerés, hogy a fordítás minősége a fordító kulturális ismereteitől és művészi adottságaitól függ, tehát attól, hogy miként tud megbirkózni az eredeti szöveggel, azzal az információs tartalommal, ami benne rejlik. Itt látjuk tisztán azoknak a szövegelemeknek (reáliáknak, vagy szélesebb értelemben etnikulturémáknak) a szerepét, amelyek a kultúrával kapcsolatos információt hordozzák magukban. Minthogy ezek a szövegelemek nagyon szoros kapcsolatban állnak az eredeti műben ábrázolt valósággal, a fordítónak elsősorban azt az „idegen” kultúrát, azt a társadalmat és történelmi korszakban kell ismernie, amelyben az eredeti mű íródott. És természetesen ismernie kell a szerző többi írását is bele kell tehát élnie magát abba a világba, amelynek terméke az általa fordítandó mű volt. Itt példaként említhetjük Kassa két nagy szülöttjét, Márai Sándort és Rácz Olivért. Mindkét író a lehető legszorosabb kapcsolatban volt szülővárosával, annak hangulatával, az itt lakó emberekkel, a város utcáival, épületeivel. Ha mindezt a fordító nem ismeri, vagy csak felületesen ismeri, jobb, ha nem is kezd a fordításhoz. Ékes példa erre, hogy Rácz Olivér regényét „A Rogozsán korcsmá”-t – néhány fordító, éppen a Kassához fűződő reáliák nem ismerése miatt, képtelen volt átültetni szlovák nyelvre és inkább feladta a munkát. De Márai Sándor regényének „Szindbád hazamegy” német átültetése sem makulátlan, ami a kassai (és általában a magyar kultúra, életmód és történelem) reáliáit illeti. A német ajkú svájci fordítónak, Markus Bielernek egyszerűen hiányzott a járatossága ezen a téren, hiszen a magyar nyelvet is csak felnőtt korban sajátította el, annak következtében, hogy Radnóti műveinek tisztelője volt, és imádott költőjének műveit németre kívánta fordítani.

A fordítás kulturális vonatkozásainak hangsúlyozása kapcsán olyan neveket említhetünk meg a fordítástudományban, mint például Hans J. Vermeer, Justa Holz-Mänttári vagy Heidrun Witte. Közülük az utóbbi években H. Witte személyisége emelkedik ki, aki könyvében, amelyben a fordító kulturális kompetenciáját elemzi, egy egész átgondolt szisztémát alkotott. Ebből a szisztémából is sokat merítettünk az említett, Kassán megjelent könyvben, amely tartalmához ez a cikk is egyféle bevezetést szándékozik nyújtani. A könyv írásakor E. Fleischmann lipcsei fordításkutató munkáiból indultunk ki, amelyek alapján megállapítható, hogy mi mindent kell figyelembe venni a fordítónak a kultúra terén a célnyelvi szöveg megalkotásakor. A már említett problémakörre rábukkanhatunk

más, a fordítást kulturális szempontból vizsgáló munkákban is, amelyek azt mutatják be, milyen kultúrára jellemző elemek találhatók egyes szövegtípusokban – ezekből az elemekből megemlítnék néhányat: „irodalmi és történelmi idézetek; tipizáló nevek; metonímiás helymegjelölések; nemzeti metaforák, frazeologizmusok és parafrázisok; ködös célzások és többértelmű kifejezések, egyéni beszéd” (Fleischmann 1999: 71).

Fleischmann véleménye szerint a fordító a forrásnyelvi szöveghez képest változtatásokat hajthat végre annak érdekében, hogy a célnyelvi szöveg, mint egység érthető legyen az olvasó számára, tehát megengedhetők az eredeti „kulturinformáció” megváltoztatásai is, csak az a fontos, hogy az eredeti mű invariáns értelme lényegében megmaradjon. A fordítás alapja ezek szerint „a fordítás alapját képező forrásnyelvi szöveg megértése, tehát a szövegjelentés nem csak a fordítás folyamatának első fázisát képezi, de már annak az eredményét is” (Fleischmann 1998: 78-79). Fontosnak tartjuk kiemelni még azt a tényt, hogy a fordító ilyen értelemben az eredeti mű jelentését hozzáigazíthatja a célnyelvi kultúrához.

Irodalom

- Fleischmann E. 1999: „Die Translation aus der Sicht der Kultur: Kulturelle Modelle der Translation”, in Gil, A. Haller, J. Steiner, E. Gerzymisch-Arbogast, H. (Hg.): *Modelle der Translation*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 59-77.
- Fleischman E. 1998: „Wieviel Sprachwissenschaft brauchen Übersetzer und Dolmetscher?”, in Huber, D. Worbs, E. (Hg.): *Ars Transferendi. Sprache, Übersetzung, Interkulturalität-Festschrift für Nikolai Salnikow zum 65. Geburtstag*, FASK Bd. 24, Frankfurt am Main: Peter Lang, 77-94.
- Klaudy Kinga 1999: *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*, Budapest: Scholastica
- Klaudy K. – Simigné Fenyő S. 1996: *A fordítás lexikája és grammatikája. Angol-magyar fordítástechnika*, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Комиссаров, В. 2002: *Современное переводоведение. Учебное пособие*, Москва: ЭТС
- Комиссаров, В. 1990: *Теория перевода (лингвистические аспекты)*, Москва: 'Высшая школа'
- Lendvai Endre 2005: „Reáliafelfogások napjaink magyar fordításelméletében”, in Dobos Cs. – Kis Á. Lengyel Zs. – Székely G. Tóth Sz. (szerk.): *„Mindent fordítunk, és mindenki fordít” Értékek teremtése és közvetítése a nyelvészetben*, Veszprém: SZAK, 67-71.
- Sipko, J. 1999: *Etnokulturnij bazisz russzko-szlovackih perevodov*, Prešov: Náuka
- Скалкин, В. 1976: „Реалии русского языка и принципы их отбора для

- учебного минимума”, in Novikov, L. Szejtkovszkij, Sz. (szerk.): *Научные основы и практика преподавания русского языка и литературы. Тезисы докладов и сообщений*, Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 430-431.
- Tellinger Dusán 2003: „A reáliák fordítása a fordító kulturális kompetenciája szemszögéből”, *Fordítástudomány* V. évf. 2. szám, 58-70.
- Tellinger Dusán 2005: *Kultúrne otázky prekladu umeleckej literatúry*, Košice: TYPOPRESS
- Верещагин, Е. – Костомаров, В. 1976: *Язык и культура*, Москва: 'Русский язык'
- Witte, H. 2000: *Die Kulturkompetenz des Translators. Begriffliche Grundlegung und Didaktisierung*, Tübingen: Gunter Narr
- Влахов, С. Флорин, С. 1980: *Непереводимое в переводе*, Москва: 'Международные отношения'